

Erős Ferenc

Migránsok, menekültek, idegenek. Társadalomlélektani megfontolások és kérdések a menekültválságról¹

Magyarországon a 2015-ös év legfontosabb eseménye, pontosabban eseménysorozata a menekültek tömeges megjelenése volt. Ez válságos helyzetekhez, humanitárius katasztrófákhoz vezetett régiókban is, a határokon és más helyszíneken, így például Budapesten, a Keleti pályaudvaron és környékén. E válságos helyzetek most már határainkon kívül folytatódnak, de a probléma egyáltalán nem oldódott meg, sőt minden jel szerint tovább bonyolódik.

A téma iránti érdeklődésemet nagymértékben befolyásolta egy ír filmrendező, Tadhg O’Sullivan *The Great Wall* című dokumentumfilmje (2015),² amely Franz Kafkának „A kínai fal építése” című elbeszélésén alapul, és kerítéseket, falakat, elidegenedett nagyvárosi tereket és épületeket mutat be megdöbbentő, elgondolkodtató, poétikus képekkel. A filmet 11 országban forgatták, így például Melilla, az afrikai spanyol enklávén határán, amelyet három méteres szögesdrótkerítéssel vettek körül, hogy megakadályozzák a Fekete-Afrikából érkező menekülteknek az Európai Unió területére való bejutását. Egy másik helyszín egy sivár kelet-európai laktanyaépület, ahol a menekültek sorsuk jobbra fordulását várják. A film megmutatja ezeknek az embereknek a reménytelenségét és egyszersmind kétségbeesett elszántságukat arra, hogy minden áron átjussanak a falakon és kerítéseken. Külön érdekessége a filmnek, hogy a Kafka-elbeszélés az eredeti nyelven, németül hangzik el, az angol fordítás pedig csak feliratokon olvasható. Ez is fokozza a németül nem tudó néző számára az elidegenítő hatást, megmutatva jelen világunk „kafkai” jellegét, a megkülönböztetés, a kirekesztés, a hatalom működésének személytelen mechanizmusát.

Azóta több tanulmányt, közvéleménykutatási beszámolót, újságcikket, interjút, kommentet olvastam el, beszélgettem pszichológus kollégákkal és másokkal, akik valamilyen módon bekapcsolódtak a menekülteket segítő akciókba. A szakértő hozzászólások mellett egyre több „megmondóember” lép fel az írott és az elektronikus sajtóban, akik tudják a válságokat kiváltó okokat, receptjeik vannak a megoldásukra, és előre látják a jövőt. Vagy olyan közhelyeket mondanak, amelyet mindenki tud vagy

¹ A tanulmány a Történelemtanárok Egyletének „A menekültek Magyarországon” című konferenciáján 2015. október 3-án, valamint a Magyar Pszichológiai Társaság meghívására 2015. november 3-án tartott előadásokon alapul. Az írás egy helyzetképet rögzít, az azóta eltelt időszak fejleményeivel és vitáival nem foglalkozik. Köszönet: Bigazzi Sára, Csepeli György, Ehmann Bea, Fülöp Éva, dr. Hárdi Lilla, Kende Anna, Kóvágó Pál, Kroó Adrienn, Neményi Mária, Örkény Antal, Richter Júlia, Sík Endre,

² <http://thegreatwall.eu/>

tudni vél, hiszen így működik az, amit a szociálpszichológiában Serge Moscovici nyomán *szociális reprezentációnak* neveznek: a tudományból és a médiából átszűrődő féligazságok keverednek a mindennapi bölcsességekkel, amelyekkel az emberek nap mint nap szórakoztatják egymást társalgásaik során. (Moscovici, 1991) Remek kutatási témának ígérkezik a menekült-probléma szociális reprezentációjának akár magyar, akár európai összehasonlító vizsgálata, de még hiányzik a távolság és a perspektíva, mindannyian benne élünk az események sodrában akkor is, ha mindennapi életünkben csak ritkán érezzük közvetlen hatását. Inkább olyan ez, mintha egy nagy „természetes kísérlet” résztvevő megfigyelői és egyúttal résztvevői volnánk. Moscovici szerint ez a természetes kísérlet olyan világba vezetett bennünket, ahol új módon vetődik fel társadalmi elkötelezettségünk dilemmája.

A mostani, „menekültválságnak” nevezett helyzet megítélésem szerint ugyancsak felveti társadalmi elkötelezettségünk dilemmáját, ha nem is pontosan úgy, mint a rendszerváltás idején. Ez alól az elkötelezettség alól a pszichológia sem bújhat ki, nem szemlélhetjük hűvös távolságtartással az eseményeket. A migráció önmagában is rendkívül bonyolult jelenség, nagyon nehéz volna számba venni, hányféle külső ok és belső motívum készíthet embereket és csoportokat arra, hogy szülőföldjüket, városukat, országukat elhagyva új lakóhelyre költözzenek, akár az ideiglenesség, akár a véglegesség szándékával, gyakran feladva eredeti identitásukat, vagy éppen hozott és vágyott identitásuk között a semmi földjén landolva. A migráció alapvetően hozzátartozik a modernitáshoz, modern társadalom el sem képzelhető a migráció szabadsága nélkül.³ A migráció történhet az egyén szabad elhatározásából, történhet azonban kényszerítő – gazdasági és/vagy politikai – körülmények hatására is. A migráció *speciális esete* a menekülés, amelyet egyértelműen sürgető és fenyegető külső körülmények váltanak ki, akár egyetlen éjszaka alatt, „overnight”, mindent hátrahagyva. Menekülésre kényszerítenek a politikai és fegyveres erőszak, a szándékos trauma-okozás különböző formái, a háborúktól, kínzásoktól és etnikai tisztogatásoktól az alapvető emberi jogok súlyos megsértéséig, a diszkriminációig vagy a dekulturációig, amely egyes csoportok kulturális, vallási, történelmi értékeinek, hagyományainak és szimbólumainak meggyalázásán, kifosztásán alapul.⁴ A mostani menekülthullám résztvevői – a szíriai, afganisztáni, iraki polgárháborúk menekültjei – egyértelműen ezeknek a kritériumoknak felelnek meg. A közbeszédben, a médiában és a politikai diskurzusban gyakran migránsról, bevándorlóról, sőt „megélhetési bevándorlóról” beszélnek „menekült” helyett, vagy – rendőrségi nyelven – „illegális határátlépőknek” nevezik őket, noha ezek nem szinonimák, és éppen a lényegét fedik el. Persze, „menekültnek lenni” sem egyszerű kérdés. Az érvényes jogszabály szerint *„az a személy lehet menekült, aki [...] jelenleg Magyarország területén tartózkodik és menekültstátusz iránti kérelmet terjesztett elő.”* A jogszabály szerint *„oltalmazottként kiegészítő védelemben részesülhet az a személy, aki ugyan nem felelt meg a menekültkénti elismerés feltételeinek, de fennáll annak a veszélye, hogy származási országába történő visszatérése esetén őt súlyos sérelem érné, és nem tudja, vagy az e veszélytől való félelmében nem kívánja hazája védelmét igénybe venni.”* A „menekült” és az „oltalmazott” mellett létezik még egy harmadik kategória is, a „menedékes”, mely státuszra, vagyis *„ideiglenes védelemben való részesítésre a*

---

³ Lásd erről Csepeli – Örkény, 2017.

⁴ A migráció pszichoanalitikus vonatkozásairól lásd pl. Grinberg és Grinberg e számunkban közölt tanulmányát.

hazájukat tömegesen elhagyó csoportok esetében az Európai Unió Tanácsa vagy Magyarország országgyűlésének döntése alapján kerülhet sor...”.⁵

Ezeket a különbségeket azért érdemes hangsúlyozni, mert a Magyarországra érkező menekültek, menedéket keresők közül csak igen kevesen kérték, és még kevesebben kaptak menekültstátuszt, oltalomról és menedékes státuszról nem is szólván; a többségük regisztráció nélkül haladt át az országon. Mindez felveti a schengeni határok átjárhatóságának és a dublini egyezmények érvényességének, illetve alkalmazhatóságának kérdését is.

Javaslatom szerint a menekülthullámmal kapcsolatos kérdéseket négy, egymással szorosan összefüggő téma köré érdemes csoportosítani:

1. *Kik a menekültek, mit tudunk róluk, vannak-e pszichológiai szempontból is értelmezhető jellegzetességeik?*

2. *Milyen hatásokat váltott ki a magyar határokon megjelenő és az országon átvonuló menekülthullám a közvéleményből, hogyan jelennek meg a médiában, a velük kapcsolatos vélemények alakulásában felismerhetők-e jellegzetes minták?*

3. *Milyen társadalomlélektani vonatkozásai vannak az állam, a kormányzat, a hatóságok fellépésének és problémakezelésének?*

4. *Milyen megnyilvánulásai voltak és vannak a proszociális viselkedésnek, mi motiválta az önkéntes civil segítő csoportok fellépését, aktivitását?*

1. Kik a menekültek, mit tudunk róluk?

Ami az első kérdést illeti, erről tudunk a legkevesebbet. Azt sem tudjuk, hányan vannak: a Medián 2014. szeptemberi adatfelvételének időpontjában a megkérdezettek többsége *alulbecsülte* a határainkra érkező menedékkérők számát, míg az akkor Magyarországon tartózkodó menekültek számát illetően a többségnél erős *felülbecslés* volt tapasztalható. A lakosság bő egynegyede sokszorosán felülbecsülte a számot, további egynegyede pedig saját bevallása szerint sem tudta azt. A túlbecslés, csakúgy, mint korábbi felmérések szerint a magyarországi romák számának túlbecslése persze önmagában is szimptomatikus, fenyegetettség-érzésről, félelemlről, előítéletről tanúskodik.

Ez a tájékozatlanság persze érthető, hiszen a hatósági embereken, az önkénteseken és a hazai és külföldi hivatásos segélyszervezetek képviselőin kívül jobbra csak azok találkozhattak velük, akik a déli vagy nyugati határok közelében laknak, vagy akik a szegedi vasútállomás vagy budapesti pályaudvarok környékén laknak, vagy országúton, egyebütt beléjük botlottak. A média meglehetősen homogén, arc nélküli tömegnek festi le őket. Bukkannak elő az ismeretlen Keletről, jönnek, csak jönnek és mennek, ha tudnak, csak egy-egy gyerekarca, a vándorló tömeg, egy-egy tragédia vagy egy-egy erőszakos esemény képe ivódik vagy inkább égetődik be emlékezetünkbe. A

---

⁵ http://www.bmbah.hu/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=421&Itemid=392&lang=hu#

menekültek zömét alkotó fiatal férfiak viselkedése, öltözködése semmiben sem különbözött a szegényebb európaiakétól, és a fejkendőt viselő nők látványa sem annyira szokatlan már. A mobiltelefonok és olykor ipadok használata még inkább hasonlatossá tette őket a megszokott „normalitáshoz”. A legfeltűnőbb az, hogy *nincs bennük semmi feltűnő*, alig felelnek meg a másságról, pláne a Keletről érkezett „másokról” alkotott hagyományos elképzeléseknek. Ez az arc- és névtelenség is hozzájárul ahhoz, hogy a hatóságok – nem feltétlenül gonoszszágból – úgy bánjanak velük, mintha nem igazán emberi lények volnának, hanem tárgyak, a „normális” ügymenetet zavaró tényezők, bírósági akták. Ennek a dehumanizációnak szélsőséges megnyilvánulása volt például a „zsömledobálás”, amikor mintha állatoknak osztottak volna eledelt.

Hogy mi kényszeríti a menekülteket otthonuk elhagyására, azt természetesen jól tudjuk, vagy legalábbis sejtjük, hiszen a régiókban, ahonnan jöttek, hosszabb ideje háborúk, fegyveres konfliktusok zajlanak. A félelem és a kétségbeesés mellett bizonyára lehettek olyan különös tömegpszichológiai mozzanatok is, amelyek a menekültek folyamatos érkezését a balkáni útvonalon robbanásszerűen felgyorsították, egész „hullámmá” tették azt, ilyen lehetett a pánik, vagy a menekültekből nyilván nagy hasznot húzó embercsempészek akciói is. Nyilván fontos motívum lehet a már korábban emigrált családtagokkal való újraegyesülés vágya is, és persze egy idealizált kép Németország befogadó menekültpolitikájáról és szociális ellátórendszeréről. Természetesen mindannyiunkban felmerülhet az a kérdés, hogy mikor van az a pillanat, amikor úgy döntünk, hogy mindent feladva távozzunk az adott országból. Van, amikor erre a pillanatra nagyon sokáig kell várni: gondoljunk például a szovjet zsidókra, akik évekig vártak, teljes készenlétben, arra, hogy végül kivándorolhassanak Izraelbe.

Nem tudjuk, hogy a menekültek milyen pszichés állapotban indultak útnak, mennyire voltak közöttük már korábban traumatizálódott emberek, és milyen traumatikus élményeket szereztek útjuk során. A velük foglalkozó segítőknek, akik között számos pszichológus, szociális munkás és más segítő foglalkozású volt, nem volt módjuk részletesebben kikérdezni őket, hiszen elemi dolgokkal kellett foglalkozniuk, és a menekülők többsége hamarosan továbbment. A már menekültstátusszal rendelkező, menekülttáborokban hosszabb ideig tartózkodó korábbi menekültekkel kapcsolatban azonban már sok tapasztalat gyűlt össze Magyarországon a Cordelia Alapítvány működésének köszönhetően. (Kroó, 2013, 2015) Az alapítvány évek óta foglalkozik magyarországi menekülttáborokba, került, súlyosan traumatizált emberekkel, akiket hazájukban vagy másutt súlyos üldözéssel, szabadságtól való megfosztással, gyakran testi és lelki bántalmazással, kínzással sújtottak, vagy hozzátartozóik voltak szenvedő áldozatai ilyen cselekedeteknek. A menekült trauma komplex, többszörös, hosszantartó lehet, és kiváltója:

- diszkrimináció, megalázó, embertelen bánásmód
- erőszakos támadások, gyilkolás, mészárlás
- szervezett erőszak, kínzás, bebörtönzés, munkatábor
- üldözés, kényszerű menekülés
- életveszélyes helyzetek, fenyegetések, kizsákmányolás
- többszörös veszteségek, gyökérvészítés

- letelepedési nehézségek: fogvatartás, menekültügyi eljárás, kultúrsokk, akkulturáció, diszkrimináció, új egzisztencia teremtés

A menekült trauma következményei súlyos és krónikus pszichés tünetek lehetnek:

- poszttraumás stressz zavar
- depresszió
- pszichoszomatikus betegségek
- szorongás, pánik, kényszertünetek
- pszichotikus zavarok

Feltételezhető, hogy a menekültek egy része már ilyen kumulatív, halmozott traumákkal érkezett, és ezt csak tovább súlyosbította a hosszú és kimerítő utazás, a különféle idegrendészeti hatóságok bánásmódja stb. A klinikai értelemben vett traumát azonban meg kell különböztetni a csoport egészét érintő *kollektív traumától*, amelyen bizonyára majdnem minden menekülő vagy menekült keresztülment, és amely nyomot hagy, több generáción át, az egyéni, családi és a kollektív emlékezetben.

A menekültek arctalan tömege kiváló projekciós felület, amely a legkülönbözőbb félelmek, rémhírek, attribúciók, összeesküvés-elméletek és tudományosnak látszó elméletek kiváltója lehet, a média útján terjedő „városi legendáktól” a „suttogó propagandáig”. A menekültek e populáris reprezentációban lehetnek egytől egyig terroristák, az Iszlám Állam titkos harcosai, eurókötegek, hamis útlevelek birtoklói, magasan képzett értelmiségiek, vállalkozók, orvosok, ügyvédek és egyetemi tanárok, vagy éppen ellenkezőleg, szegény csórók, akiknek fogalmuk sincs az európai civilizáció vívmányairól.

2. A menekülthullám a közvéleményben és a médiában

A menekültek érkezése nem derült égből villámcsapásként jött, nem úgy, mint egy előreláthatatlan természeti katasztrófa. Pontosan előre lehetett tehát látni, hogy a sorozatos tengeri katasztrófák és különféle geopolitikai okok miatt előbb-utóbb a balkáni útvonalra terelődik a fő forgalom, és a teljes összeomlástól az EU közbeavatkozása révén éppen hogy csak megmenekült Görögország nem lesz képes feltartóztatni a szigetekre és a szárazföldre érkező menekültáradatot, sem regisztrálni, sem pedig megfelelően ellátni nem tudja őket. Feltételezem, hogy a magyar illetékesek erről kellőképpen tájékozódva voltak, a kormányzat azonban nem gondoskodott időben a határokon megjelenő menekültekről, sem adminisztratív, sem pedig infrastrukturális, humanitárius szempontból. A felkészültség hiánya persze nem csak Magyarországra volt jellemző, abban azonban egyedülálló volt az EU országok között, hogy *grandiózus kommunikációs kampányba* kezdett, amely arra irányult, hogy mintegy előhangolja menekültpolitikáját, amelynek célja, mint ahogy ezt mostanra teljesen bebizonyosodott, a menekültek lehetőség szerinti határon kívül tartása volt.

A kommunikációs előhangolás első lépése volt a *nemzeti konzultációs kérdőív*,⁶ amelynek kérdései előre kijelölték azokat a nyelvi kereteket, amelyekben egyáltalán

---

⁶ https://www.kormany.hu/download/4/d3/c0000/Bev_konzultacio_eredmenyei.pdf

beszélni és gondolkodni lehet a témáról. De az alaphangot már megadta Orbán Viktor 2015. januári nyilatkozata Párizsban a *Charlie Hebdo* elleni merénylet áldozatainak temetésekor: „Nagyon határozottan világossá kell tenni, hogy mi nem fogjuk megengedni, legalábbis amíg én vagyok a miniszterelnök addig biztosan nem, és amíg ez a kormány van, addig biztosan nem fog megtörténni, hogy a bevándorlók célpontjává váljon Magyarország.”⁷

Bármennyire abszurd és kontár munka volt is a kérdőív szakmai, technikai szempontból, a célnak tökéletesen megfelelt, mivel a „jó”, társadalmilag kívánatos válaszokat erősen sugalmazta, ügyesen összekapcsolva a terrorizmust a „megélhetési” bevándorlással, a brüsszeli politika bírálatát az emberek biztonságigényével. A kormánnyal egyet nem értők nem is lehetnek tisztességes, „jó” emberek, hiszen ki ne féltene a családja és saját maga életét, ki ne akarná családja és a megszületendő gyermekek jólétét? Az egy-egy kérdéssel egyet nem értők is kénytelenek voltak elfogadni a kereteket, a visszaküldéssel is megerősítve a kormány szándékait. De voltaképpen teljesen mindegy volt, hogy visszaküldte-e, vagy sem, akár érdektelenségből, lustaságból vagy akár protesztből, hiszen az eredmény „borítékolva” volt.

Mint a kormány honlapján olvasható volt, „a magyar emberek fontosnak tartják a bevándorlás kérdését saját életük szempontjából. Ezt az is bizonyítja, hogy több mint 1 millióan töltötték ki és küldték vissza a konzultációs kérdőívet. Az eredmények alapján az emberek véleménye egyértelmű: Magyarországot meg kell védeni. A válaszadók több mint 90%-a egyetért abban, hogy az EU bevándorláspolitikája megbukott, ezért szigorúbb szabályozásra van szükség. Az emberek túlnyomó többsége szerint a lehető leghamarabb vissza kell fordítani azokat a bevándorlókat, akik törvénytelenül lépik át a határt. Magyarország és Európa nem tud mindenkit befogadni.”⁸

Az előhangolás következő lépése volt a *plakátkampány*, amellyel ráerősítettek a konzultációs kérdőívre, kiegészítve azt a jóléti rasszizmus jellemző témáival („Ha Magyarországra jössz, nem veheted el a magyarok munkáját”, „A magyar reformok működnek” stb.) „Közép-Európa országai, amelyek csak nemrég lábaltak ki a gazdasági válságból, nem engedhetik meg, hogy az elhibázott brüsszeli politika kárvallottjai legyenek. Nem engedhetjük meg, hogy az illegális bevándorlók veszélyeztessék a magyar emberek munkahelyeit és biztonságát. Jogunk van megvédeni kultúránkat, nyelvünket és értékeinket.”⁹ A kampányban a „jóléti rasszizmus” mellett hangsúlyt kapott a bűjtatva eddig is meglévő *biológiai rasszizmus*, a biopolitika is a jó külsejű fiatal (és idősebb) *fehér* emberek, a „magyarok” plakátokon megjelenő képeivel.

A plakátkampányra egy kisebb, de jól szervezett csoport, a Kétfarkú Kutya Párt meglepően hatékony ellenplakát-kampánnyal válaszolt. Az akció résztvevőit, a spontán tiltakozókat, a plakátok összefirkálóit és rongálóit a hatóságok *kriminalizálták*, ez által is azt üzenve, hogy „aki nincs velünk, az ellenünk van”. Ezután következett a

⁷ http://web0.nepszava.hu/1046237_orban-villas-nyelven-beszol-a-bevandorlokrol

⁸ <https://444.hu/2015/07/27/ez-lett-a-nagy-milliardos-bevandorlok-ellen-hergelo-nemzeti-konzultacio-eredmenye>

⁹ *Magyar Közlöny*, 136, 2015. szept. 22. 19792. Az Országgyűlés 36/2015. (IX. 22.) OGY határozata. Üzenet az Európai Unió vezetőinek.

kerítésépítés mint „végső megoldás” meglebegtetése, meghirdetése, majd a kerítés megépítése és végül a déli zöldhatárok lezárása. Szeptember 15. után a zöldhatáron átlépők is illegális határátlépőknek minősültek, így a kriminalizálás rájuk is kiterjedt. Ehhez persze olyan törvényeket kellett elfogadtatni a parlamenttel, amelyek ellentmondanak a jogállamiságnak, valamint a menekültekkel kapcsolatos nemzetközi normáknak és konvencióknak.

A kormány jól előhangolt és megmanipulált sikerpropagandája szerint „Magyarország bebizonyította, hogy meg lehet állítani a „modern kori népvándorlást”. Magyarország azonban – nevezzük akár népvándorlásnak a menekülthullámot – nem állította meg, csak éppen határainkon kívülre helyezte a folyamatot. Mindez a közvélemény többségének helyeslésével vagy hallgatóságos jóváhagyásával történt, de korántsem olyan egyöntetű, *homogén módon*, ahogyan a konzultációs kérdőív áleredményei sugallták. Több közvéleménykutató intézet végzett felméréseket a menekültkérdéssel, a menekültekhez való viszonytal és a kormány menekültpolitikájával kapcsolatos véleményekről és attitűdökről. Ezek eléggé szerteágazóak és eltérőek is, attól függően, hogy a menekültválság mely időszakában, mit és hogyan kérdeztek.¹⁰

A kormányzathoz közelálló Századvég 2014 nyári kutatása szerint a megkérdezettek 82%-a szerint szigorítani kell a menekültpolitikát, a kerítést azonban csak 61% tartja alkalmasnak, 27%-a pedig alkalmatlannak a menekülthullám kivédésére. A Publicus Intézetnek az ellenzéki *Vasárnapi Hírek* megbízásából 2014. szeptember 10–14. között készített kutatása szerint a megkérdezettek többsége (55%) nem támogatja, hogy Magyarország a teljesítőképességének megfelelő számú menekültet befogadjon, szemben a befogadást helyeslők 37%-ával. 41% egyetért azzal, hogy akár fegyverrel is meg kell védeni határainkat az érkező menekültektől. 2015. júliusban 34%, szeptemberben 40% igennel válaszolt arra a kérdésre, hogy „ha önnek kellett volna eldöntenie, hogy felépüljön-e a (szerb–magyar határra épített) kerítés, akkor hogyan döntött volna?” Arra a kérdésre, hogy „Ön hogy gondolja, a szerb–magyar határra épített kerítés alkalmas a menekültek megállítására?”, 2015. júliusban 46% azt válaszolta, hogy egyáltalán nem alkalmas, és további 21% azt, hogy inkább nem alkalmas, szeptemberben ezek az arányok már 56 és 22%-ra módosultak. A Publicus Intézet adatai szerint „a megkérdezettek többsége továbbra is alkalmatlannak gondolja a szerb-magyar határra tervezett kerítést arra, hogy megállítsa a menekülteket. A társadalom erősen megosztott: van egy menekültekkel szolidáris réteg, vannak, akik egyértelműen menekültellenesek, és megjelent egy harmadik csoport, akik szolidárisak, ugyanakkor a menekülteket nem szeretnék az országban látni. A magyarok többsége (64%) szerint kötelességünk segíteni a menekülteken, a menekülteket emberségesen kellene kezelni (52%), és az emberek több mint fele (52%) szerint nem indokolt fegyverrel nekirontani a menekülteknek”. A Medián felmérése szerint a megkérdezettek kétharmada (65%) szerint emberségesen kell bánni a menedéket kérőkkel, miközben csak 9%-uk utasította el ezt a véleményt.

Az „emberséges bánásmód” közelebbről meg nem határozott, absztrakt kívánalma és a kerítés hatékonyságával kapcsolatos kételyek ellenére mellett a magyar lakosságra

---

¹⁰ Az itt közölt közvéleménykutatói adatok a kutatóintézetek honlapjairól és sajtócikkekből származnak. Az adatok teljesebb feldolgozásához és értelmezéséhez lásd: Bernáth – Messing, 2015; Sík, 2016, 2018.

zömében a *menekültek elutasítása*, valamint a *félelem és a fenyegetettség-érzés* dominanciája jellemző. A Medián adatai szerint a legnagyobb konszenzus nem az együttérző állításokat övezte, hanem azokat, amelyek szerint a migránsok egészségügyi kockázatot és terrorveszélyt jelentenek. Mindössze a megkérdezettek 13% gondolja úgy, hogy Magyarországnak előnyére válna, ha befogadná a menekülteket. Viszonylag széles egyetértés mutatkozik az illegális határátlépést börtönbüntetéssel sújtó törvény mögött is. A magyar társadalomban elterjedt erős félelmet a Medián szerint jól illusztrálja az az adat, hogy a megkérdezettek 58%-a szerint a menekültek „általában inkább erőszakosak és követelőzőek”, míg a másik válaszlehetőséget („általában inkább békések és együttműködők”) csak 42%-uk választotta. Szintén 58% gondolja úgy, hogy a menekültek nem tartják tiszteletben törvényeinket és szokásainkat. A megkérdezettek több mint fele szerint „elég valószínű” vagy „nagyon valószínű” az, hogy „a muszlimok előbb-utóbb többségbe kerülnek Európában, és ránk kényszerítik a vallásukat és kultúrájukat”.

A közvéleménykutatásokból persze nem mindig derül ki, hogy mit gondolnak „valójában” az emberek, ha egyáltalán gondolnak valamit azon kívül, amit a mainstream médiában hallanak. A közvélemény szociológiájában és a szociálpszichológiában is jól ismert jelenség a *pluralizmus ignoranciája*, vagyis amikor az emberek saját meggyőződés híján vagy éppen saját meggyőződésük ellenére egy vélt többség véleményéhez csatlakoznak, ily módon megerősítve a hatalom által megkívánt véleményt, amely immár a „köz véleményeként” legitimálhatja önmagát. (Angelusz, 2003) Mindez leírható a *morális pánik* jelenségeként, vagyis azzal, amikor valamely csoport vélt tulajdonságait, vagy kultúráját a fennálló társadalmi rend szempontjából veszélyesnek, felforgatónak ítélik (a „cigányok”, a droghasználó fiatalok, a Facebook használók). (Kitzinger, 2000; Sík, 2018) Ilyen morális pánikot okozott hősorában a televízió, feltételezve, hogy önmagában a tévénezéstől lesznek agresszívebben a fiatalok. Ilyen morális pánik tört ki, amikor egy községben menekülteket befogadó állomást nyitottak stb. Morális pánikot bármi kiválthat, ami félelmet gerjeszt, és aminek hatását nem ismerjük: atomenergia, génkezelt élelmiszerek, rákkeltő mobiltelefonok stb. A pánik tárgyáról a többségnek nincs közvetlen tapasztalata, tudása, és ez hozzájárul a félelmekhez. A magyar társadalom döntő többsége soha nem találkozott menekültekkel, nem tudja, mit mond a Korán, és fogalma sincs, hogy mikor, hogyan és miért tört ki a szír polgárháború. Amit nem tud, az mind potenciális veszéllyé változik. Erre a félelemérzetre válaszként a pánik konszenzust teremt, erkölcsi egyértelműséget, ahol a Napnál is világosabbnak tűnik, ki a jó és ki a gonosz. A világ hirtelen átláthatóvá válik egyszerű erkölcsi maximák mentén. A morális pánik ezen felül közösséget is teremt. Hirtelen van közös beszédtema és közös álláspont. Morális pánik idején az emberek sokkal többet érintkeznek egymással. A morális pánikot Magyarországon az Orbán-kormány tudatosan szítja. A nemzeti konzultációnak nevezett idegenellenes propagandától kezdve, az óriásplakátokon, a Keleti pályaudvarra kirakott hontalan menekültek és a sajtóban megjelent idegengyalázó cikkeken át egészen a határvédő kerítésig, a magyar kormány mindent megtett azért, hogy a lakosságban félelmet keltsen.

A morális pánik nem tart örökké, gyorsan keletkezik, és általában gyorsan le is cseng. A mögötte lévő mintázatok, a pánik alapja, az idegenekkel és a kisebbségekkel kapcsolatos elutasítás és ellenszenv azonban mélyebb gyökerű és tartósan fennmarad.

A Medián (2014. szeptemberi) adatai szerint magyar társadalomban az *utóbbi egy évben* jelentősen erősödött a migránsokkal szembeni távolságtartás, mégpedig úgy, hogy közben általában véve nem váltak intoleránsabbá az emberek, a zsidók és a homoszexuálisok elutasítottsága például minimálisan csökkent is. „A színesbőrűek számának korlátozása mögött is valószínűleg inkább a migránsoktól való félelem áll, mintsem a bőrszín alapján történő megkülönböztetés rasszista igénye” – állítja a Medián jelentése. Ez azért különösen feltűnő, mert – Hann Endre szerint – „a különböző kisebbségi és »idegen« csoportokkal szembeni intolerancia általában nagymértékben együtt mozog. Ami ennél is figyelemreméltóbb, az a Jobbik szavazóinak hangulatváltozása. Miközben a bevándorlókkal és a színesbőrűekkel szemben 10-12 százalékponttal nagyobb hányaduk fejezett ki határozott ellenérzést, az antiszemita és homofób nézetet hangoztatók aránya körükben számottevően csökkent: az előbbi 54-ről 47 százalékra, az utóbbi 71-ről 57-re. Mintha a menekültek elleni – mesterségesen is felkorbácsolt – ellenszenv más »célcsoportoktól« elszívta volna a megszokott indulati töltés egy részét.”¹¹

Ami az idegenekhez való globális viszonyt illeti, a TÁRKI jelentése szerint 2015. áprilisban a felnőtt lakosság 46%-a választotta azt az idegenellenes állítást, hogy az országba menedékkérő be ne tehesse a lábát. A megkérdezettek 9%-a tekinthető idegenbarátnak, akik szerint minden menedékkérőt be kell fogadni, és 45%-uk mérlegelő a menedék nyújtásának, illetve megtagadásának kérdésében. A TÁRKI 1992 óta végzett kutatásainak adatai alapján az idegenellenesség mértéke a kezdeti, 1992-1995 közötti gyors növekedés után előbb ingadozott, majd 2002 óta 2011-ig kisebb ingadozásokkal meglehetősen stabil volt. A korábbi évekhez képest 2012-ben megnőtt az idegenellenesek aránya, és 2013 után 2014-ben is magasabb maradt, mint a 2000-es évek átlaga. A 2015. áprilisi adatok a 2001-es csúcserőket is meghaladták, az idegenellenes válaszadók aránya 43%-ról 46%-ra nőtt. A mérlegelők körében a legmagasabb (94%-kal) az arab nemzetiségűek, a legalacsonyabb (7%-kal) a határon túli magyarok visszautasítottsága. Az arabokénál alig alacsonyabb a romák, de 70–80% felett van a kínaiak, az afrikaiak és a románok visszautasítottsága is. Még a nem létező népcsoport tagjait, a *pirézeket* is elutasítja a mérlegelők 60%-a. Az átlagosnál magasabb az idegenellenesség mértéke a Jobbik és az MSZP szavazói, illetve a nem szavazók körében, azok között, akik úgy érzik, hogy rossz anyagi helyzetben vannak, vagy ennek romlásától tartanak. Az idegenellenesség mértéke a felsőfokú végzettségűek körében a legalacsonyabb, a főiskolát végzettek esetében 35%, egyetemet végzetteknél 20%. (Sík, 2016)

Az idegengyűlölet, ha változó intenzitással is, de hosszú ideje jelen van a magyar társadalomban. Természetesen távolról sem csupán magyar jelenség, de az elmúlt évtized európai empirikus kutatásai azt mutatják, hogy Magyarország azon országok közé tartozik, ahol nagyon erőteljesen elutasítják a bevándorlókat és általában az idegeneket. A European Social Survey keretében 2002 és 2003 folyamán 22 európai országban felvett adatok szerint a migrációtól való félelem sokkal inkább jellemzi Európa szegényebb országait, mint a gazdagabbakat, inkább jellemzi a később csatlakozókat, mint az Unió alapítóit, és inkább jelen van ott, ahol a migráció kevésbé jellemző, mint azokban az országokban, ahol az idegenek befogadásának több

¹¹ <http://zsido.com/ki-lesz-a-celpont-a-magyar-szelsojobb-a-menekultvalsag-utan/>

évtizedes, vagy akár évszázados hagyománya van. Azokban az országokban, ahol fennmaradt a diktatúra, ahol a nemzeti sérelmek összekapcsolódtak a más hatalmaktól való fenyegetettség érzésével, kevésbé tapasztalható a nyitottság a világ sokféleségének elfogadásában. Így nem véletlen, hogy a menekültstátusért folyamodók és általában a bevándorlás megítélésében Magyarország – más posztszocialista országokkal, illetve Görögországgal együtt – kifejezetten rosszul szerepelt.¹²

Az idegengyűlölet a narratív pszichológiai kutatások szerint is szoros összefüggésben van a nemzeti sérelmekkel és az „áldozati szereppel”. A történelmi elbeszélések nyelvi anyagát vizsgáló kutatásaiból az derült ki, hogy a „magyarok” különösen fogékonyak a bűnbakképzésre. A narratív pszichológiai tartalomelemzés azt mutatta ki, hogy a magyar nemzeti identitás fő összetevője, a bűnbakképzési hajlandóság oka és fenntartója a *kollektív áldozati szerep*, az állandó veszteség- és vereségtudat. Ez érzelmi szempontból depresszív dinamikát, a negatív érzelmek túlsúlyát, ugyanakkor túlduzzasztott önértékelést, büszkeséget jelent, amely együtt jár a veszteségek miatti felelősség gyakori áthárításával a külcsoporra, valamint a cselekvő részvétel tagadásával akkor is, ha a „magyarok” maguk is elkövetők voltak. A kollektív áldozati szerep felvételének fő funkciója az, hogy biztosítsa a csoport pozitív identitásának fenntartását, legitimálja a csoport által kifejtett agressziót, és erősítse a csoporton belüli szolidaritást, a hozzá való ragaszkodást (a hazaszeretetet).¹³

Egy 2015 elején készült kutatás azt mutatja, hogy a kollektív áldozati szerep és a nemzeti büszkeség túlduzzasztása, a nemzet glorifikációja szoros összefüggést mutat az előítéletességgel és a xenofóbiával. Ez a kutatás még a nagy menekülthullám előtt készült, de jól mutatja azokat az érzelmeket és attitűdöket, amelyek a mostani menekülthullám megítélésében is dominánsak lehetnek.¹⁴ Az utóbbi évtizedekben számos más szociológiai, szociálpszichológiai vizsgálat is pontosan előre jelezte, hogy milyen erős potenciálja van a magyar társadalomban a tekintélyelvűségnek, az idegenellenességnek, az előítéletességnek és sztereotipizálásnak, a diszkriminatív hajlandóságnak, amely nem csak véleményekben, hanem tettekben is megnyilvánulhat. Az előítéletek nem csupán a megismerésnek, hanem az érzelmeknek, a fantáziának, a tudattalan lelki működéseknek is szögesdrótjai. Ahogy Jean-Paul Sartre írja az antiszemitizmusról: „szenvedély és ugyanakkor világszemlélet is”.

Előítélet nagyon sokféle van, gyökereik, tartalmuk, következményeik azonban nagyon sokfélék lehetnek. Napjainkban a „hagyományos” – etnikai, „faji” és gender-alapú – előítéletek mellett egyre nagyobb szerepre tesznek szert az osztályalapú, életkor szerinti és a gyermekekkel szembeni előítéletek (*classism*, *ageism* és *childism*), mely utóbbi magába foglalja azt is, hogy embereket, embercsoportokat éretlen, önálló akarat nélküli lényekként kezelnek, tehát szinte bármit meg lehet tenni, ami a feltételezés szerint „javukat szolgálja”. Ami a lelki mechanizmusokat illeti, Elisabeth Young-Bruehl amerikai pszichoanalitikus háromféle előítélet-típust tételez fel: 1.

¹²https://www.researchgate.net/publication/281035738_Befogadas_es_idegenellenesseg_Europaban_es_Magyar_oroszagon és <https://444.hu/2015/07/27/ez-lett-a-nagy-milliardos-bevandorlok-ellen-hergelo-nemzeti-konzultacio-eredmenye>

¹³ Lásd erről Fülöp – Kóvágó (szerk.), 2018.

¹⁴ A további kutatási eredményeket lásd: Fülöp – Kóvágó (szerk.), 2018.

kényszeres, obszesszív típust, amely az idegennek, az „ellenségnek” démoni, khimérikus hatalmat tulajdonít, ezért mindenáron el kell pusztítani, hogy terjedését, fertőző hatását megakadályozhassák (antiszemitizmus). 2. A hisztérikus előítéletességet, amelynél az egyén a saját magában elfojtott szexuális és agresszív vágyakat vetíti egy másik csoportra, amelyet intellektuálisan és morálisan alacsonyabbrendűnek tart (etnocentrizmus, rasszizmus), és 3. A narcisztikus előítélet-típus a saját énhatárait próbálja védeni, azzal, hogy a másik nemtől, a másfajta szexualitással, testtel rendelkezőktől való különbözőségét abszolutizálja (szexizmus, homofóbia). (Young-Bruehl, 1996) Ezek természetesen nem tiszta típusok, a valóságban keveredhetnek, pl. a mostani idegenellenességben a kényszeres és a hisztérikus elemeket egyaránt megtalálhatjuk, ugyanúgy, ahogyan pl. a cigánysággal szembeni előítéletekben. (Erős, 2017)

Mint a felmérésekből is kiderül, az idegenekhez való viszony nem feltétlenül gyűlölködő, ellenséges, lehet semleges, jóindulatú, vagy akár baráti is. Ki az idegen, mi az idegen? Az idegen sokjelentésű szó, gazdag asszociációs mezeje van. Gyakran pejoratív jelentést tulajdonítunk neki, megborzongunk az idegenrendészet, az idegen faj vagy az idegenszívűség szó hallatán, de szívesen utazgatunk idegen országokban, tanulunk idegen nyelveket, szívesen barátkozunk idegen emberekkel, néha pedig idegen tollakkal ékeskedünk. Nem csak emberek, hanem tárgyak is idegenek lehetnek, a fogainkban felszaporodó idegen anyagtól, vagy a testünkben eltávozott és már többnyire undort keltő idegen anyagoktól, az objektumoktól az idegen égitestekig. A magyar „idegen” szó egyszerre jelölheti azt, ami különös, furcsa, szokatlan, kísérteties (*strange*), külföldi (*foreign*), és teljességgel idegen, mint egy civilizáció a másik bolygón (*alien*). De nem csak más embereket, csoportokat vagy éppen tárgyakat tarthatunk idegennek, hanem saját magunkat, saját testünket is idegenként tapasztalhatjuk meg, nem is szólva az elidegenedésről mint filozófiai problémáról. Ám azt, hogy ki a barát és ki az ellenség, mely idegeneket fogadunk el, és melyeket rekesztünk ki, a *mindenkori hatalmi diskurzus* próbálja előírni számunkra. Ismét a miniszterelnök szavait idézem: „mindenkit megillet az emberi méltósághoz és a biztonsághoz fűződő jog, de egy német élet vagy egy magyar élet nem jár mindenkinek, csak azoknak, akik megdolgoztak érte”.

3. A kormányzat és a hatóságok problémakezelésének társadalomlélektani vonatkozásai

A kormányzat és a politikai elit „menekültválság” alatti magatartását jól jellemzi az, amit a mai csoportlélektan nyelvén „nagy csoportos regresszióknak” nevezünk. A csoport-pszichoterápia napjainkban erősen támaszkodik Vamik Volkan munkásságára. Volkan a csoport-pszichoterápia tapasztalatait próbálta alkalmazni társadalmi és nemzetközi konfliktusok esetén. A nagy csoportos regresszió azt jelenti, hogy a csoport vagy tagjainak egy része korábbi fejlődési szintre esik vissza, előtérbe kerülnek a primitívebb viselkedési és gondolkodási minták, fantáziák, félelmek, szorongások, elhárítási mechanizmusok. (Volkan, 1997) Ez akkor történik meg, amikor a csoportot valamilyen veszteség vagy fenyegetés, a csoportidentitást megkérdőjelező narcisztikus

sérelem éri. A regresszió állapotában a csoport az identitását védve megpróbálja a határait megvédeni, izolálódik, a csoporton belül is hasadások jönnek létre „jók” és „gonoszak” között. Megjelenik a purifikáció, a megtisztulás eszméje, beindul a bűnbakképzés, a csoport fantáziáit rémképek, démonok uralják. A csoport egyre inkább ragaszkodik „választott traumájához”, amely identitásának alapjául szolgál. Ez a bűnbakkeresés és rémkép-fantázia jelenik meg Orbán Viktor ama kijelentésében, mely szerint „a nagyobb nyugati országok – titkosszolgálatokkal és szervezetségükkel – nem lehet, hogy pusztán szerencsétlenkedésből cselekednek így, ez tudatosan történhet”. Meglátása szerint a baloldali tömörülés és Soros György egy kozmopolita közösséggé szeretné átformálni a polgári nemzetek Európáját, és ha nem lépnek fel ellene, akkor a szerinte elárult közösséget el fogják venni tőlünk.

Anélkül, hogy messzire mennénk az analógiákkal, minden jel arra mutat, hogy a jelenlegi kormány retorikája és intézkedései egyaránt az ilyenfajta regresszió jeleit mutatják. Ilyen regressziós jel a fenyegetettség érzésének túlhangsúlyozása, a fenyegető külcsoport, azaz a menekültek megbélyegzése, kriminalizálása, erőszak, tisztátalanság, fertőzésveszély tulajdonítása, az áldozat hibáztatása, a „választott trauma”, az „egyedül vagyunk”, az áldozatiság és egyben az omnipotencia hangsúlyozása, nem utolsósorban pedig a magyarságnak mint Európa védőbástyájának glorifikálása. Tudjuk a történelemből, hogy a csoportérzelmek, így a regresszió folytán felfakadó negatív érzelmek milyen könnyen instrumentalizálhatók, különösen diktatúrákban vagy diktatúrára törekvő pártok, mozgalmak retorikája révén. A vezér célja a minél mélyebb regresszió, olyan tömegpszichológiai pánikhelyzet előidézése, amelyben magához tudja a ragadni az irányítást és a teljes kontrollt. Ez persze még „illiberális” demokráciában sem lehetséges, de a krízishelyzetre adott regresszív válasz, nem csak a kormányzó elitre, hanem valószínűleg a politikai elit egészére jellemző, tovább mélyíti a társadalom megosztottságát. Úgy gondolom, hogy a magyar kormány kezdettől fogva hibás és téves, erkölcsileg is elítélendő politikát folytatott, még akkor is, ha ez a közvélemény jelentős részének támogatásával találkozott, és ha egyes lépések külföldi kormányok, politikusok vagy pártok tényleges vagy hallgatóságos támogatásával történtek. Ez a politika kétségtelenül sok szempontból eredményesnek bizonyult, ha tekintetbe vesszük, hogy a Fidesz népszerűsége négy hónap alatt 28-ról 32%-ra nőtt, a Jobbiké viszont valamelyest csökkent, s ha eredménynek tekintjük azt, hogy sikerült a határon túlra visszaszorítani – éppenséggel nem minden zökkenő nélkül – a menekülőket. Az ellenzék, amely ugyan nem rendelkezik tényleges hatalommal és kommunikációs monopóliummal, de szimbolikus befolyása jelentős, csak a „bele nem keveredő” néző vagy a statisztika szerepét játszotta mindebben. Hosszú távon a magyar menekültpolitika nem csak Európával állít szembe bennünket, hanem az állampolgároknak is rossz példát mutat, különös tekintettel a fiatalokra, akik azt tapasztalhatják, hogy a krízishelyzetek megoldása csak felülről irányítva, tekintélyelvű módon lehetséges. Nem csak magyar, hanem európai jelenség, hogy a szélsőjobb oldali retorika befurakszik a magukat középpjobb oldalinak nevező pártok és kormányok politikájába, és a szélsőséges retorika elemei, a kirekesztő nacionalizmus, a biopolitikai rasszizmus, az idegengyűlölet, a liberalizmus gyűlölete a közbeszéd részét alkotják.

4. A proszociális viselkedés megnyilvánulásai

Végül, mindenképpen beszélnünk kell a „menekültválság” legfontosabb pozitív fejleményéről, a segítségnyújtásról és a szolidaritásról. Bár a társadalom többsége passzív maradt, ezrek, talán több tízezer önkéntes vett részt a menekültek támogatásának és segítésének feladatában, sokan időt és energiát nem kímélve dolgoztak heteken át Röszkénél, Szegeden, a budapesti pályaudvarokon és más helyszíneken, tették azt, amit a kormányzat és a „hivatalos” szervezetek, köztük az egyházak egyáltalán nem vagy csak késedelmesen tettek meg. Felmerül az a kérdés, hogy civil társadalomnak ez aktivizálódása tartós marad-e, s kiterjed-e majd olyan társadalmi problémákra is, mint például a hajléktalan-kérdés vagy a romák helyzete? Radikalizálódik-e ez a szolidaritási mozgalom képes lesz-e kollektív cselekvést kiváltani, hatékony kisebbségi csoporttá válni, amely hosszabb távon a többségi társadalom változását is el tudja érni, abban az értelemben, ahogyan a tanulmány elején többször említett Serge Moscovici beszélt a kisebbségek erjesztő, társadalmi változást serkentő hatásáról. Úttörő kezdeményezés volt Kende Annának és munkatársainak 2015 nyarán készült felmérése (Csaba et al, 2017), amelyben a plakátkampány elleni akciókban résztvevő vagy azt támogató személyek körében gyűjtöttek adatokat. Az eredményekből megállapítható volt, hogy egy érzelmileg felkavaró ügy azokat is képes mobilizálni, sőt radikalizálni, akik korábban nem, vagy csak alig vettek részt tiltakozó akciókban.¹⁵ Az akcióban való részvételnek, illetve támogatásának fő motivációja a morális felháborodás volt, a kormánypárttal való elégedetlenség, illetve a szélsőjobbtól való félelem mellett. Az akcióban részt vettek többségét nők, magasabb iskolai végzettségűek és a fiatalabb korosztályhoz tartozók alkották. A nők nagyarányú részvétele és a morális felháborodás mint fő motívum jellemzi a menekültek segítő önkéntes válaszadók csoportját is. Csak remélni lehet, hogy az elmúlt időszak fejleményei és a várható történések számos további kutatást fognak inspirálni, a tudományos megismerés és legfőképpen a pszichológia társadalmi elkötelezettsége nevében.

Felhasznált irodalom

Angelusz Róbert (2014). Közvéleménykutatások és a pluralizmus ignoranciája. *Médiakutató*, 18(4). https://mediakutato.hu/cikk/2002_03_osz/04_kozvelemenykutatas

Bernáth Gábor – Messing Vera (2015). Bedarálva. A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 18(4). <http://www.socio.mta.hu/bernath-gabor-messing-vera-2015-bedaralva>

Csaba Sára, Belinszky Anna, Lukács Zsófia Anna, Lantos Nóra Anna, Kende Anna (2017). Menekültek Magyarországon: a politikai attitűdök és a morális felelősségvállalás szerepe a kollektív cselekvésben. *Alkalmazott Pszichológia*, 17(2): 29-49. <http://dx.doi.org/10.17627/ALKPSZICH.2017.2.29>

---

¹⁵ Menekülteknek nyújtott segítség és politikai tudatosság kapcsolatáról lásd még Feischmidt – Zakariás, 2018.

Csepeli György – Örkény Antal (2017). *Nemzet és migráció*. Budapest: ELTE TáTK.

Erős Ferenc (2017). Előítételek: a vágy ideológiái. *Magyar Filozófiai Szemle*, 61(1): 68-78.

Feischmidt Margit – Zakariás Ildikó (2018). Jótékonyág és politika. A menekülteknek nyújtott közvetlen segítség közéleti hatásai. *Politikatudományi Szemle*, 27(2): 55-83.
https://epa.oszk.hu/02500/02565/00094/pdf/EPA02565_poltud_szemle_2018-02_055-083.pdf

Fülöp Éva – Kővágó Pál (szerk.) (2018). *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*. Budapest: Oriold és Társai.

Fülöp Éva – Kővágó Pál (2018). A történelmi sérelmekhez való viszonyulás és kisebbségi csoportokkal szembeni intolerancia összefüggései. In: Fülöp – Kővágó (szerk.), 371-400.

Grinberg, León – Grinberg, Rebeca (1984). A migráció pszichoanalízisének normál és patológiás aspektusai. *Imágó Budapest*, 2019, 8(1): 5-22.

Kitzinger Dávid (2000). A morális pánik elmélete. *Replika*, 40: 23-48.
<http://www.replika.hu/replika/40-02>

Kroó Adrienn (2013). A kínzás traumája és a poszttraumás identitás. *Imágó Budapest*, 3(3-4): 133-144.
[http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/3\(24\)2013-3-4/133-144_Kroo-A.pdf](http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/3(24)2013-3-4/133-144_Kroo-A.pdf)

Kroó Adrienn (2015). *A kínzást túléltek menekültek narratív identitása*. Előadás a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület XXII. konferenciáján. 2015. okt. 9.

Moscovici, Serge (1991). A szociálpszichológia új feladatai az új Európában. Henri Tajfel emlékelőadás. *Valóság*, 34(10): 63-74.

Sík Endre, Simonovits Bori, Szeitl Blanka (2016). Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a visegrádi országokban. *Regio*, (24)2: 81-108.
<https://regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/view/114/0>

Sík Endre (2018). Egy hungarikum: a morálistpánik-gomb. *Mozgó Világ*, 42(10): 67-80. https://szociologia.tk.mta.hu/uploads/files/2018/mozgo_vilag_1610_Sik.pdf

Volkan, Vamik (1997). *Blood Lines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*. Boulder, Colorado: Westview Press.

Young-Bruehl, Elisabeth (1996). *The Anatomy of Prejudices*. Cambridge/Mass.: Harvard University Press.